Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

УДК 811.161.2'373.7:821.161.2-1
DOI https://doi.org/10.32782/2409-1154.2026.80.18

Трифонов Р. А.,
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
https://orcid.org/0009-0005-3288-9363

ВІД ФОРМУЛИ ДО ПРЕДМЕТНОСТІ: ФРАЗЕОЛОГІЯ ПОЕТИЧНОЇ ЗБІРКИ ІРИНИ ШУВАЛОВОЇ «АЗ»

Анотація. У статті на матеріалі поетичної книги Ірини Шувалової «Аз» (Київ, 2014) досліджено фразеологію як складник ідіостилю. Актуальність зумовлена лакуною в українській лінгвостилістиці: фразеологію класиків та мову медіа описано докладно, тоді як фразеологічний рівень поезії генерації, що дебютувала на початку XXI століття, залишається майже неопрацьованим, а спеціальних досліджень ідіостилю І. Шувалової не виявлено взагалі. Методом суцільної вибірки зафіксовано 126 фразеологічно релевантних контекстів. За походженням переважають питомі українські ідіоми; крім них, засвідчено десять біблеїзмів, вісім міфологем та алюзій античного походження, чотири чужомовні кальки й латинізми; близько третини корпусу становлять сполуки з соматичним компонентом. Установлено, що 85 контекстів (67%) реалізують одиницю в словниковій формі і лише 34 (27%) містять формальну трансформацію (решта 7 одиниць – авторські афоризми). Доведено, що відсоток авторського переосмислення фразеології суттєво зростає, якщо перенести увагу з форми одиниці на її суб'єкт: у 27 контекстах (21% вибірки) антропоцентричну за внутрішньою формою ідіому віднесено до неантропного суб'єкта. У 20 з цих контекстів фразеологізм зберігає словникову форму, а деавтоматизація відбувається в позиції підмета, тобто поза межами самої сполуки. Цей механізм запропоновано кваліфікувати як заміну суб'єкта фразеологічної дії й визнано провідним прийомом збірки, хоча наявні класифікації трансформацій його не передбачають. Описано також формальні механізми деавтоматизації: лексичну субституцію (12 контекстів), розширення компонентного складу (7), деструкцію внутрішньої форми та усталеного епітета (4), а також поодинокі прийоми – буквалізацію, еліпсис та ін. Окремо схарактеризовано 7 авторських формул, побудованих за моделлю прислів'я, які, вслід за В. Калашником, кваліфіковано як поетичні афоризми. Спільною ознакою описаних механізмів визнано напрям перетворення – від формули до предметності.

Ключові слова: фразеологізм, трансформація фразеологізму, афоризм, біблеїзм, соматизм, українська поезія початку XXI ст.

Постановка проблеми. Фразеологія художнього тексту вже не перше десятиліття перебуває у фокусі уваги української лінгвостилістики (Л. Скрипник, Л. Авксентьєв, В. Калашник, В. Ужченко, О. Селіванова, Ж. Колоїз, Ю. Кохан, О. Тєлєжкіна та ін.). Проте поезію генерації, що дебютувала на початку XXI століття, аналізують здебільшого в літературознавчих категоріях – образ, мотив, інтертекст, – а також у вимірах традиційної лінгвостилістики та лексикології; фразеологічний рівень у ній описано фрагментарно; навіть стосовно творчості провідного автора покоління Сергія Жадана фразеологію досліджено лише в поодиноких студіях, здійснених на матеріалі книги «Месопотамія» [1; 2]. Творчість Ірини Шувалової (нар. 1986 р.) – показовий випадок такої дослідницької лакуни. Літературна критика послідовно фіксує саме ті риси її письма, які мали б зробити її вірші першочерговим об'єктом лінгвостилістичного аналізу. В огляді журі рейтингу «ЛітАкцент року – 2014», куди ввійшла збірка «Аз», поетку названо чи не найкращим версифікатором з-поміж авторів свого покоління [3]; у рецензійному тексті Я. Опалєвої стверджується, що її вірші у попередніх книжках, до яких належить і «Аз», примушували слова і речі до постійного, безперервного самоцільного перетворення, а сполучення релігійних і фольклорних форм схарактеризовано як сталу властивість цього письма [4]; в оглядах пізніших років три перші книги авторки узагальнено як збірки медитативних та наскрізь інтертекстуальних віршів [5]. Отже, критика вказує на словоперетворення як метод, залучення традиційних форм вислову та інтертекстуальну щільність – тобто ознаки, що прямо передбачають роботу з фразеологічним фондом. Проте спеціальних мовознавчих досліджень ідіостилю І. Шувалової, тим більше досліджень її фразеології, наразі не виявлено.

У книзі «Аз» (2014) авторка звертається до силабо-тоніки й рими, що зауважив у передмові В. Герасим'юк, назвавши це «нагадуванням про ази» [6, с. 8]. Також – і це предмет нашої розвідки – вона звертається і до фразеологічного фонду мови, але не лише по готові формули, а й по матеріал. Формулювання передмовника є вельми точним. Слово *аз* поза лінгвістичною термінологією функціонує в сучасній українській мові майже виключно як компонент стійких сполук: *ази науки, від аза до іжиці, ні аза не знати*. Вилучаючи його зі складу цих формул, виносячи в назву й повертаючи йому первісні самостійні значення (займенник *я*; перша літера старослов'янської абетки), авторка виконує ту саму операцію, яку, ми спробуємо показати, здійснює й над іншими усталеними сполуками. Назва книги, отже, є не лише семантичною, а й фразеологічною програмою, і саме тому фразеологічний аналіз тут не є периферійним щодо аналізу поетики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичною основою статті є праці, в яких поетичне фразотворення, антропоцентризм фраземіки та сучасні тенденції розвитку української фразеології описано як взаємопов'язані явища.

Ключовою для нашої розвідки є концепція поетичного фразотворення В. Калашника. Дослідник розглядає поетичний фразеологізм як структурний елемент словесно-образної системи твору й наголошує, що загальномовні сполуки

в умовах поетичного контексту здебільшого змінюються, набуваючи нових значень чи їх відтінків [7, с. 101–106]. Вчений прямо вказує, що перед дослідниками стоять такі завдання: «з'ясування образної основи відповідних мовних одиниць, окреслення кола означуваних певним образом реалій і понять, а також аналіз способів словесного вираження художнього змісту» [7, с. 101]. Саме ці завдання ми й виконуємо на матеріалі взятої до аналізу книги.

Не менш важлива для нас застосована В. Калашником на матеріалі ідіостилю М. Вінграновського типологія авторських перетворень стійких сполук: заміна компонента, переважно синонімічна [7, с. 218], поширення складу атрибутивним компонентом, вклинювання образних елементів, авторське розгортання образності сталої сполуки та ін. [7, с. 219]. Ця типологія слугує в статті класифікаційною сіткою. Окремо спираємося на розроблене дослідником поняття поетичного афоризму. В. Калашник наголошує, що фразеологічні утворення авторського стилю здатні вживатися поза образною системою, до якої належать генетично, і що ця тенденція до автономного використання найпомітніша саме на рівні афористики [7, с. 123]. Поетичний афоризм кваліфіковано як особливий естетичний знак: порівняно з повчальними народними афоризмами, тобто прислів'ями, він подає узагальнену думку з підкресленішою художньою маркованістю й відчутнішою спрямованістю на індивідуалізацію образу [7, с. 313]. Утворення, які будуються за пареміологічною моделлю, але мають авторське походження, дослідник означує як поетичні узагальнення за моделлю прислів'я [7, с. 127].

Другу опору становить монографія Н. Венжинович, у якій фраземіку описано в когнітивному та лінгвокультурологічному вимірах. Для нашого аналізу принципове положення про високу антропоцентричність фразеологічної системи як основну ознаку, що відрізняє її від інших мовних підсистем [8, с. 163]. Услід за В. Ужченком дослідниця трактує фразеологізми як знаки культури й знаки-мікроконтексти, що репрезентують різні коди культури [8, с. 164]. Антропоцентричну репрезентацію фраземіки розгорнуто в окремому розділі, де послідовно описано вияви буття людини – її риси та вчинки, зовнішній вигляд, мисленнєву й мовленнєву діяльність, фізичний та емоційний стан. Це положення, узвичаєне в описовій фразеології, у застосуванні до поетичного тексту дає аналітичний інструмент, оскільки дозволяє виміряти, наскільки послідовно авторка порушує саме антропоцентричність одиниці, залишаючи недоторканою її форму. Показово й те, що концепти, яким Н. Венжинович присвячує окремі підрозділи (ВОДА, ПРОСТІР і ЧАС, СЕРЦЕ, ОКО/ОЧІ [8, с. 327–361]), збігаються з тими сферами, що, як буде показано, домінують в «Азі» і як суб'єкти фразеологічної дії, і як соматичні компоненти. У монографії описано також фразеологічні одиниці античного походження [8, с. 253–256] та біблійну фраземіку [8, с. 307–316], що дає зіставний фон для відповідних груп нашої вибірки.

Третю опору становить огляд сучасного стану української фразеології, здійснений Н. Писарською. Дослідниця констатує, що під час вивчення сталих висловів переважають антропоцентричний і когнітивний підходи, за яких фразеологічні одиниці розглядають як когнітивні структури, що відображають світоглядні концепти через увагу до тілесного, побутового чи соціального [9, с. 78]. Водночас вона фіксує лакуну: проблема системного опису новітніх фразеологічних утворень, їхньої нормативності та лексикографічної фіксації залишається недостатньо опрацьованою [9, с. 77]. Описуючи механізми змін, Н. Писарська зосереджується на медійному та цифровому дискурсі, де трансформація стійкої сполуки підпорядкована емоційному впливові й привертанню уваги адресата.

Ширший контекст дослідження становлять праці, у яких фраземіку розглянуто в психокогнітивному та етнокультурному аспектах [10; 11]. У західній фразеології близький напрям репрезентують дослідження оказіонального стилістичного вживання одиниць у дискурсі [12] та класична теорія, що описує ідіому як згорнуту когнітивну (концептуальну) метафору [13].

Традиційні класифікації трансформацій (субституція, розширення, скорочення, контамінація, буквалізація, дефразеологізація) застосовні щодо книжки Ірини Шувалової і будуть використані в цій статті. Крім того, варто розглянути не тільки випадки, коли авторка переставляє, замінює або усуває компонент, але й ті, коли одиницю відтворено бездоганно точно, але маємо деавтоматизацію сприйняття, спричинену чинником, розташованим поза межами фраземи, передусім заміною суб'єкта дії. Оскільки такі вживання формально нормативні, суцільна вибірка кваліфікує їх як нетрансформовані, і найпродуктивніший прийом ідіостилю випадає з опису. Саме цю методологічну прогалину й покликана окреслити розвідка.

Отже, **мета статті** – виявити склад, механізми введення в контекст і функції фразеології в поетичній книзі І. Шувалової «Аз». Досягнення мети передбачає виконання таких завдань: 1) здійснити суцільну інвентаризацію фразеологічних одиниць у тексті книги; 2) установити кількісне співвідношення нормативних і трансформованих уживань; 3) описати механізми деавтоматизації й визначити найпродуктивніші з них; 4) схарактеризувати авторські афористичні формули та обґрунтувати їхній термінологічний статус; 5) визначити функції фразеології в межах цілого видання.

Об'єкт дослідження – поетична мова книги І. Шувалової «Аз» (2014) [14]. Предмет – фразеологічні одиниці в широкому розумінні та механізми їх контекстної деавтоматизації. Джерелом нормативних форм і словникових тлумачень слугував «Словник фразеологізмів української мови» [15]; для одиниць біблійного походження додатково залучено працю А. Коваль [16]. Використано методи суцільної вибірки, описовий, компонентного аналізу, контекстуально-інтерпретаційний, а також елементи кількісного аналізу.

Виклад основного матеріалу дослідження.

1. Склад і кількісні характеристики вибірки. Суцільна вибірка дала 126 фразеологічно релевантних контекстів. З походженням переважають питомі українські ідіоми; крім них, зафіксовано десять біблеїзмів, вісім міфологем та алюзій античного походження, чотири чужомовні кальки й латинізми. Однак найпоказовіша характеристика вибірки – не походження, а компонентний склад: близько третини одиниць становлять сполуки з соматизмом (*голова, груди, п'яти, язик, горло, долоня, пальці, око, зуби, хвіст*). Розподіл контекстів за домінантним механізмом реалізації подано в таблиці 1.

Отримане співвідношення, на перший погляд, засвідчує перевагу відтворюваних сполук у словниковій формі й підважує гіпотезу про деавтоматизацію: формальна трансформація наявна лише в 34 контекстах (27%), а 85 фразеоживань (67%) реалізують одиницю в словниковій формі. Проте, як буде показано далі, ключем до опису ідіостилю Шувалової є інше явище:

Таблиця 1

Механізми реалізації фразеологічних одиниць у книзі І. Шувалової «Аз»

Механізм	К-ть контекстів
Нормативна (словникова) форма	65
Зміна образного плану без зміни форми	20
Лексична субституція	12
Розширення компонентного складу	7
Авторські афоризми	7
Деструкція внутрішньої форми та усталеного епітета	4
Інші прийоми (буквалізація, еліпсис, інверсія, фонетична гра)	11
Разом	126

фразеологічна активність зосереджена не в межах одиниці, а поза ними.

2. Заміна суб'єкта фразеологічної дії як провідний прийом. Внутрішня форма переважної більшості українських ідіом антропоцентрична: *дивитися вовком, хапати за барки, знати напам'ять, витріщити очі, наступати на п'яти, посипати голову попелом, прясти куделю* описують дії людини. Шувалова систематично зберігає такі одиниці недоторканими й водночас віддає позицію суб'єкта неантропній сутності. Фіксуємо 27 контекстів (21% вибірки), у яких суб'єктом ідіоми виступають стихія, ландшафт, час або артефакт; у 20 з них (16% вибірки) одиницю збережено в словниковій формі: ***море*** *дивиться вовком* [14, с. 28], ***море*** *руки кусало тим що ласки просили* [14, с. 28]; ***гори*** *стоять старіють на повен зріст* [14, с. 32]; ***земля*** *їх тримає за поли* [14, с. 36]; *доки не витріщить* ***спека*** *своїх очей* [14, с. 48]; ***ріка*** */ та що напам'ять знає всі власні камені* [14, с. 48], ***вічність*** *розплющує око своє* [14, с. 51]; ***повітря*** *[...] хапає мене за барки* [14, с. 52]; *вперто прядуть куделю сирі* ***вітри*** [14, с. 58]; ***небо*** *це чаша радості повна вщерть* [14, с. 63]; *так* ***чума*** *ходила прозорим містом / наступаючи човнярам на п'яти* [14, с. 75]; ***місяць*** *майже заплющений отже це око за око* [14, с. 79]; ***сонце*** *сходить – і під ребро заганяє шило* [14, с. 80]; ***час*** *посипає голови нам піском* [14, с. 90] і подібне.

Механізм цей потребує окремої кваліфікації, оскільки жодна з наявних класифікацій його не передбачає. Формально трансформації немає: сполуки *дивитися вовком, знати напам'ять, прясти куделю* та інші відтворено точно, і в суцільній вибірці вони закономірно потрапляють до нормативних. Деавтоматизація відбувається на межі одиниці та її оточення – у позиції підмета. Наслідком є не нове переносне значення ідіоми (як у публіцистичній трансформації), а перебудова картини світу через додаткову антропоморфізацію. Антропоцентричність внутрішньої форми, яку визнано основною ознакою фразеологічної системи, переноситься на новий носій, і стихія отримує тіло.

Показово, що майже чверть таких контекстів припадає на воду в різних іпостасях (море, ріка, потоп, припливи) і приблизно стільки ж – на час та його вияви (вічність, осінь). Тобто заміна суб'єкта не є випадковим стилістичним жестом: вона обслуговує два наскрізні образи книги. У світлі цього поновому прочитується й характеристика, яку дала письму Шувалової критика, – примушувати слова і речі до постійного, безперервного перетворення [4].

3. Лексична субституція. Найпродуктивніший із власне формальних механізмів (12 контекстів). Заміна компонента відбувається майже завжди в межах того самого семантичного поля, тобто ідіома не руйнується, а переналаштовується. Типовий приклад: *хтось мене голу з пожежі в багаття виніс* [14, с. 71]: узвичаєне *з вогню та в полум'я* подано з двома синонімічними замінами. Наслідків тут два. По-перше, це значний семантичний зсув: ідіома, що позначає перехід від однієї біди до іншої, застосовується в значенні переходу від одного моменту пристрасті й чуттєвості до іншого (усувається негативне оцінне маркування, встановлюється концептуальний зв'язок з усталеною метафорою пристрасті як вогню). По-друге, змінюється аспект дії: словникова форма безсуб'єктна (*потрапити з вогню та в полум'я*), а в Шувалової з'являється агенс – *хтось*, що заповнює семантичний слот пристрасті як поєднання двох людей.

Субституція слугує увиразненню і в низці інших контекстів: *серце калатає → твоя кров калатає мідно* [14, с. 27]; *черв сумніву точить → точать черви одчаю* [14, с. 28]; *не вкладається в голові → не вкладається в записник* [14, с. 45], де заміна вмістилища (свідомість → нотатник) перетворює ідіому про межі розуміння на ідіому про межі запису, тобто про літературну (не)спроможність; *ніж під ребро → сонце сходить – і під ребро заганяє шило* [14, с. 80]; *перехоплює дух → їй перехоплює горло від голосів* [14, с. 95]; *спів сирен → п'яних сирен прокурені голоси* [14, с. 87].

4. Розширення компонентного складу. Механізм, що перетворює одиницю на модель (7 контекстів). Найпоказовіший випадок – вірш *«час посипає голови нам піском»*, де за першим рядком іде каталог: *попелом скіпками мушлями і соломою* [14, с. 90], а через сторінку той самий рядок отримує нове продовження: *сіллю і цвіллю і облетілим цвітом* [14, с. 91]. Тут важлива черговість: *попіл* – єдиний нормативний компонент джерельного біблеїзму – з'являється не першим, а другим, тобто узвичаєна форма подана як один із можливих варіантів заповнення позиції, а не як норма. Ідіома зберігає синтаксичний каркас, але втрачає монополію на власний зміст. Фактично це прийом розчинення одиниці в переліку, і його ефект полягає у ствердженні різноманітності життя на противагу однозначності вихідного сценарію.

Маємо також інші розширення: *стояти на своєму → навчи стояти на порожньому на своєму* [14, с. 23] (1); *ні краплі → не залишай на потім ні краплі поту* [14, с. 49] (2); *писати на піску → так пишуться книги чудес на піску під ногами* [14, с. 39] (3); *всі дороги ведуть у Рим → всі дороги ведуть і навіть котрась у рим* [14, с. 80] (4). Вартих уваги параметрів у цих розширень щонайменше три. По-перше, новий компонент вводиться всередину сполуки, а не приєднується до неї ззовні (крім (2)), тому усталені елементи втрачають контактне розташування, а впізнання одиниці відкладається до останнього компонента. По-друге, введений елемент частіше конкретно-предметний або локативний (крім (4), де якраз працює знеконкретнення), тоді як джерельна сполука абстрактна; розширення, отже, працює як механізм оприявнення – воно надає формулі речовинного або просторового наповнення. По-третє, у випадках (1, 2) розширення супроводжується зміною модальності: констатацію замінено на спонукання (*навчи, не залишай*), внаслідок чого узагальненість джерельної одиниці перетворюється на звернення до конкретного адресата. Показово, що жодне з розширень не руйнує ані ритму, ані синтаксичної схеми джерельної одиниці: перетворення відбувається в межах упізнаваного

каркаса, і саме контраст між збереженою моделлю та новим наповненням створює стилістичний ефект; навіть явна граматична й орфографічна деконструкція *всі дороги ведуть і навіть котрась у рим* ритмічно така ж струнка, як канонічна одиниця.

5. Деструкція внутрішньої форми та усталеного епітета. Найтонший з описуваних прийомів – словотвірна регенерація усталеної сполуки. Показовий приклад: *час невблаганний лиш доки його не вблагано* [14, с. 63]. Кліше *невблаганний час* розкладено на морфемний склад, і прикметникові повернуто дієслівну валентність, якої узус його давно позбавив. Формально це гра слів; фактично – повернення епітетові статусу твердження, яке можна оскаржити.

Етнографічний приклад *цей шовковий ряст нам солом'яним не топтати* [14, с. 74] є дескриптивним і експресивним водночас. У народній фразеології *топтати ряст* означає 'жити', а *не топтати рясту* – 'померти'; одиниця пов'язана з обрядовою формулою весняного топтання рясту [17, с. 518]. Шувалова вживає її в описі мальованої трави під ногами святих у венеціанському храмі. Через два узгоджені епітети – *шовковий* (мальований, святий, вічний) і *солом'яний* (сухий, смертний, земний) – виникає антитеза двох станів. Заперечення *не топтати* при цьому зберігає всю силу народного вислову: у мальованій вічності нам не жити.

6. Афоризми. Поряд із перетворенням наявних одиниць у книзі послідовно простежується конструювання власних афористичних формул. Фіксуємо сім таких висловів: *цілість розбитих глеків не відновити* [14, с. 30]; *босому довго в золоті не простояти* [14, с. 50]; *камінню не боляче* [14, с. 55]; *де павучок пропав там і пташка втоне* [14, с. 76]; *чути і бачити це непроста наука* [14, с. 82]; *дерево своє листя не оборонить* [14, с. 90]; *кожен маленький біль нас навча зникати* [14, с. 92]. Усі вони побудовані за паремійною моделлю, реалізуючи кілька з переліку таких ознак: узагальнений або неозначений суб'єкт, гномічний теперішній / майбутній час або інфінітивна конструкція, заперечність, чітка й лаконічна ритмічна будова. Генетично ж це авторські новотвори – тобто саме той випадок, що його описує В. Калашник: поетичний афоризм подає узагальнену думку з підкресленою художньою маркованістю і спрямований на індивідуалізацію образу [7, с. 313]. Це прийом, обернений до трансформації: якщо трансформація робить колективну формулу індивідуалізованою, то поетична афористика дає індивідуальному вислову шанс на колективність.

7. Одиниці чужомовного та інтертекстового походження. Ця група невелика кількісно, але композиційно навантажена. Так, тріаду *veni, vidi, vici* розгорнуто в елегію про минущість, у якій третій член замінено українським паронімом: *veні в венецію vidi але не вічні / ці мадонни леви човни і патина* [14, с. 73]. Тріумфальна формула, збудована на дієсловах завершеної дії, перетворюється на констатацію незавершеності, причому заміна *vici → вічні* відбувається виключно на фонетичній підставі. Інший латинізм: *de profundis: що тобі голос мій de profundis вулиці* [14, с. 83]. Тут латинізм не зазнає формальної зміни, але цікавий своїм граматичним статусом. Вилучений із псалмової формули *de profundis clamavi ad te Domine*, він приєднує український іменник у родовому відмінку й починає функціонувати як прийменникова сполука зі значенням 'з глибин чогось'. Чужомовний вислів, отже, не цитується, а вбудовується в граматику мови-реципієнта, асимілюється. Семантичний наслідок: вертикаль молитовного звертання (з глибин – до Бога) замінюється горизонталлю міського простору, а глибина з метафори душевного стану перетворюється на характеристику вулиці. Питальна конструкція *що тобі голос мій* зберігає адресатну структуру псалма.

Інша латинська формула зазнає перекладу: *genius loci → я вкорінилась я тепер геній місця* [14, с. 60], де статус є результатом фізичного перетворення; аналогічно французьке *la petite mort → сон і зима і дотик маленька смерть* [14, с. 63], де еротичний евфемізм вміщено в цикл пір року й тим повернено до буквального, аграрного значення тимчасової смерті перед новим народженням.

Міфологічні та історико-культурні одиниці зазнають трансформацій різного типу: *нитка Аріадни → від клубка моїх відстаней нитка в руках лишилася* [14, с. 80] і *знов нам ниток не настачили аріадни* [14, с. 90] (усічення в першому випадку, множина й розмовне *не настачили* в другому – все працює на повсякденне зниження міфологеми); *золоте руно → носить своє руно золота вівця* [14, с. 58] (метонімічне перенесення означення). Окремо відзначимо трансформацію назви офорта Ф. Ґойї: *сон розуму породжує монстрів → це тривале мовчання породжує магів і монстрів* [14, с. 79], де заміна двох компонентів (*сон розуму → мовчання; монстри → маги й монстри*) обертає просвітницьке застереження на характеристику психологічного стану.

8. Біблійна фразеологія. Зафіксовано десять біблеїзмів, зокрема: *розверзлися небеса → наче раптово розверзлись розтвори небесні* [14, с. 34]; *неопалима купина → місто що горить і не згоряє* [14, с. 43]; *як полова на вітрі → вічність пил полова пил полова* [14, с. 43]; *манна небесна → і ріжуть птахи нам ріжуть / кавалками сіль і манну* [14, с. 52]; *вкласти пальці в рани → і вкласти в них теплі пальці* [14, с. 52], де рани належать морю; *плоть і кров* [14, с. 62]; *пожинати плоди* [14, с. 96]. Принципово, що жоден біблеїзм у книзі не виконує моралізаторської функції. Вони увиразнено-дескриптивні. Навіть у разі наявності оцінки вона також трансформується. Так, формула *з пороху взятий, у порох повернешся* за традицією *memento mori* має спонукати до смирення; у Шувалової ж вона стоїть у вірші про весняний сад і завершується переліком, що її скасовує: *взяті із пороху ляжем у порох знов / горді щасливі закохані / непереможні* [14, с. 63]. Буквалізовано формулу *око за око*: у контексті *місяць майже заплющений отже це око за око* [14, с. 79] закон відплати перетворено на астрономічне спостереження, в якому *око* справді протистоїть *оку*. Біблійну фразеологію тут переведено в режим природного циклу, у якому смерть є фазою, а не вироком, – і це узгоджується з загальною спрямованістю всіх описаних вище механізмів: від переносного значення до буквального, від морального припису до предметності.

Висновки з дослідження та перспективи. Провідним фразеологічним прийомом збірки є не перетворення форми стійкої сполуки, а заміна її суб'єкта, внаслідок чого антропоцентрична за походженням одиниця приписується неантропній сутності, і фразеологічний фонд стає інструментом наділення світу тілом. Спільним вектором зафіксованих прийомів є рух від формули до предметності: колективне значення поступається місцем речовинному образу. Цей механізм не передбачений наявними класифікаціями трансформацій і потребує окремого термінологічного статусу.

Серед власне формальних механізмів найпродуктивніші – лексична субституція і розширення компонентного складу. Виокремлено авторські афористичні формули, для яких характерне поєднання формальних ознак паремії (гномічного часу, ритміки, узагальненого суб'єкта та ін.) з індивідуальним поетичним висловом. Вони вкладаються в українську традицію дослідження поетичної афористики.

Міфологічні, біблійні та інші історико-культурні вислови зазнають і формальних змін, і суттєвих семантико-прагматичних переосмислень. Авторка адаптує їх під ситуативне зображення подій або психологічних станів, додаючи описам глибини й експресії.

Перспективи пошуків пов'язані з такими напрямами: 1) перевірка описаного механізму заміни суб'єкта фразеологічної дії на матеріалі інших збірок, що дало б змогу відмежувати ідіостильову / поколінневу рису від загальномовного явища; 2) перекладознавчий аспект – способи відтворення трансформованих одиниць в іншомовних версіях текстів; 3) корпусне дослідження фразеології української поезії 2000–2020-х років, яке дало б змогу з'ясувати ознаки стилістики покоління на фразеологічному рівні; 4) лексикографічний вимір – укладання словника авторських фразеологічних новотворів сучасної української поезії, де поетична афористика Шувалової має бути репрезентована оригінальними формулами.

Література:

1. Глуховцева І. Я. Фразеологізми у творі Сергія Жадана «Месопотамія». *Лінгвістика* : зб. наук. пр. / за ред. К. Д. Глуховцевої. Старобільськ : ЛНУ ім. Т. Шевченка, 2016. № 2 (35). С. 152–161.
2. Глуховцева І. Я. Оказіональна фразеологія твору Сергія Жадана «Месопотамія». *Мова і міжкультурна комунікація.* 2017. Вип. 1. С. 167–177.
3. «Поезія»: відгуки журі «ЛітАкценту року – 2014». *ЛітАкцент*. 21.01.2015. URL: http://litakcent.com/2015/01/21/poezija-vidhuky-zhuri-litakcentu-roku-2014/ (дата звернення: 06.08.2026).
4. Опалєва Я. Поезія по той бік безсмертя: рецензія на поетичну збірку «Кінечні пісні» Ірини Шувалової. *Сенсор*. 22.11.2024. URL: https://sensormedia.com.ua/books/poeziya-po-toj-bik-bezsmertya-reczenziya-na-poetychnu-zbirku-kinechni-pisni-iryny-shuvalovoyi/ (дата звернення: 06.08.2026).
5. «ЛітАкцент року – 2020»: відгуки журі. Номінація «Поезія». *ЛітАкцент*. 27.01.2021. URL: http://litakcent.com/2021/01/27/litaktsent-roku-2020-vidguki-zhuri-nominatsiya-poeziya/ (дата звернення: 07.08.2026).
6. Герасим'юк В. Силабо-тоніка Ірини Шувалової. *Шувалова І. Аз : поезії*. К. : Електрокнига, 2014. С. 8–14.
7. Калашник В. С. Людина та образ у світі мови : вибрані статті. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. 368 с.
8. Венжинович Н. Ф. Фраземіка української літературної мови в контексті когнітології та лінгвокультурології : монографія. Ужгород : ФОП Сабов А. М., 2018. 463 с.
9. Писарська Н. В. Фразеологія сучасної української мови: стан, розвиток, тенденції. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика.* 2026. Т. 37 (76). № 1. Ч. 1. С. 77–82. DOI: https://doi.org/10.32782/2710-4656/2026.1.1/13
10. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) : монографія. К. ; Черкаси : Брама, 2004. 276 с.
11. Кононенко В. І. Українська лінгвокультурологія : навч. посіб. К. : Вища шк., 2008. 327 с.
12. Naciscione A. Stylistic Use of Phraseological Units in Discourse. Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 2010. 292 p. DOI: https://doi.org/10.1075/z.159
13. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago : Univ. of Chicago Press, 1980. 242 p.
14. Шувалова І. Аз : поезії. К. : Електрокнига, 2014. 114 с.
15. Словник фразеологізмів української мови / уклад.: В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін. К. : Наук. думка, 2003. 1104 с.
16. Коваль А. П. Спочатку було Слово: крилаті вислови біблійного походження в українській мові. К. : Либідь, 2001. 312 с.
17. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник. К. : Довіра, 2006. 703 с.

Tryfonov R. From formula to materiality: phraseology of Iryna Shuvalova's poetry collection *Az*

Summary. The article examines phraseology as a component of individual style using the material of Iryna Shuvalova's poetry book *Az* (Kyiv, 2014). The relevance of the study is determined by a gap in Ukrainian linguostylistics: while the phraseology of the classics and the language of the media have been described in detail, the phraseological level of the poetry written by the generation that made its debut at the beginning of the 21st century remains almost unexplored, and no dedicated studies of I. Shuvalova's individual style have been identified. The method of continuous sampling has yielded 126 phraseologically relevant contexts. In terms of origin, native Ukrainian idioms prevail; in addition, ten biblical expressions, eight mythologemes and allusions of classical origin, and four foreign calques and Latinisms have been recorded; approximately one third of the corpus consists of units containing a somatic component. It has been established that 85 contexts (67%) reproduce the unit in its dictionary form and only 34 (27%) contain a formal transformation (the remaining 7 units are the author's aphorisms). It is demonstrated that the proportion of the author's reinterpretation of phraseology increases considerably once attention is shifted from the form of the unit to its subject: in 27 contexts (21% of the sample) an idiom that is anthropocentric in its inner form is ascribed to a non-human subject. In 20 of these contexts the phraseological unit retains its dictionary form, whereas deautomatisation takes place in the position of the grammatical subject, that is, outside the unit itself. It is proposed to qualify this mechanism as the substitution of the subject of the phraseological action and to recognise it as the leading device of the collection, although the existing classifications of transformations do not account for it. The formal mechanisms of deautomatisation are described as well: lexical substitution (12 contexts), extension of the component structure (7), destruction of the inner form and of the fixed epithet (4), along with isolated devices – literalisation, ellipsis and others. Seven authorial formulas built on the proverb model are characterised separately and, following V. Kalashnyk, qualified as poetic aphorisms. The common feature of the mechanisms described is the direction of transformation – from the formula to materiality.

Key words: phraseological unit, transformation of a phraseological unit, aphorism, biblical expression, somatism, Ukrainian poetry of the early 21st century.

Дата першого надходження статті до видання: 07.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 05.11.2026